

Юрій Орлов,

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і
кримінології Харківського національного
університету внутрішніх справ

УДК 343.97

Кримінологічні засади встановлення історичної правди як напряму перехідного правосуддя в Україні

Перехідне правосуддя – термін, що використовується на позначення системи юрисдикційних та неюрисдикційних заходів переходу суспільстві від тоталітарного до демократичного режиму (зазвичай, внаслідок революційних змін) або ж від конфліктного до постконфліктного, мирного стану. В проекції на площину суспільно-політичної й безпекової ситуації в Україні йдеться про модель транзиту від збройного протистояння в окремих районах Донецької та Луганської областей (далі – ОРДЛО) до стану миру. Предметно ця модель формує міждисциплінарну матерію, з якої зіткана широка, передусім загальнокультурна та багатовимірна панорама соціогенези, але в якій, поруч з цим, рельєфно вимальовуються юридико-догматичні (адміністративно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові, відповідні процесуальні) й кримінологічні сегменти пізнавальної і практикоперетворювальної діяльності. Кожен з них, не дивлячись на наявність широкого зарубіжного досвіду, для віт-

чизняної юридичної науки і кримінально-превентивної практики є абсолютно новим. У зв'язку з цим варто констатувати наявність потреба у розробці змістовно автентичної концепції перехідного правосуддя в Україні, яка б була кримінологічно ефективною.

Принагідно зауважимо, що проблемам формування різних аспектів перехідного правосуддя в Україні присвячено праці А. Б. Благої, О. В. Євсєєва, О. А. Мартиненка, О. М. Овчаренко, Н. І. Сатохіної, О. О. Уварової, С. В. Шевчука, О. В. Щербанюк й деяких інших вчених. Втім, визнаючи їх вагомий внесок у розробку порушеної проблематики, варто, все ж, вказати на те, що й досі кримінологічні засади встановлення історичної правди в контексті правосуддя перехідного періоду не ставали предметом окремих досліджень.

Метою статті є встановлення, опис і пояснення основних криміногенних ризиків та умов кримінологічної ефективності діяльності щодо

встановлення історичної правди як елементу перехідного правосуддя в Україні.

Прийнято вважати, що, маючи за кінцеву мету примирення у суспільстві, концепція правосуддя перехідного періоду передбачає одночасну діяльність держави у чотирьох напрямках: 1) ефективна діяльність кримінальної юстиції (Criminal prosecutions); 2) відшкодування збитків жертвам (Reparations); 3) інституційні реформи, що унеможливають повторення минулого (Institutional reforms); 4) офіційна констатація історичної правди (Truth-telling) [1, с. 7, 10; 2, с. 17–51 та ін.]. Це – найбільш загальна схема функціональної структури перехідного правосуддя. Цілком зрозуміло, що кожен з позначених напрямків є гносеологічно автономною сферою наукового пізнання та прикладної діяльності, а тому має бути забезпечений окремим монографічним дослідженням чи їх серією. Разом з тим, не викликає жодних сумнівів і те, що цілеспрямована транзитивна соціальна практика з об'єктивною необхідністю передбачає врахування вимог щодо забезпечення кримінологічної ефективності тих концептів і відповідних ним систем соціальної діяльності, що складають зміст правосуддя перехідного періоду. Це означає поставити кожен з виділених структурно-функціональних блоків останнього об'єктом кримінологічного аналізу, моделювання, прогнозування та в подальшому – моніторингу.

Звертаючись до такої складової перехідного правосуддя як встановлення історичної правди, слід вказати, що його інституційною основою визнаються т.зв. комісії правди (інколи – ще й примирення). Як зазначає Н. І. Сатохіна, вони посідають особливе місце у механізмі опрацювання минулого, оскільки не лише розслідують окремі випадки, а намагаються зрозуміти природу і масштаби порушень, що відбулись у минулому, а також причини та наслідки цих порушень [1, с. 89]. На відміну ж

від судів такі комісії, як правило, не можуть викликати в суд або застосувати санкції проти осіб, як і змусити виконувати їхні рекомендації. Відповідно комісії можуть забезпечити гнучкість і швидке реагування після конфлікту, а також громадську платформу для повідомлення правди, сприяти розробці рекомендацій на основі власного розуміння моделей зловживань під час конфлікту [3].

В цьому контексті важливо наголосити й на тому, що світова практика діяльності комісій правди дозволяє виділити декілька провідних їх ознак. Так, комісія правди має бути сфокусована радше на минулих, ніж теперішніх, подіях; вона з'ясовує характер подій, що відбувались упродовж певного періоду часу (на відміну від правоохоронних органів або судових слідчих комісій, покликаних прояснити факт однієї окремої події); безпосередньо і широко взаємодіє з постраждалими, збираючи інформацію про їхній досвід; є тимчасовим органом, що має на меті завершити свою діяльність публічним звітом; офіційно уповноважена або санкціонована державою, у якій відбувались події [4, р. 12; 1, с. 90]. Тож логіка створення та функціонування комісій правди цілком зрозуміла: необхідність встановлення повного, як правило, консенсуального для сторін конфлікту бачення причин, ходу, наслідків його розгортання, протікання, а також визнання його жертв, створення передумов для відповідних компенсацій, сатисфакцій та, на цій основі, сприяння примиренню населення.

Проекція ідеї функціонування комісій правди на площину теоретичної моделі постконфліктного правосуддя в Україні після припинення збройного конфлікту, виявляє, перш за все, кримінологічний характер цієї діяльності. По суті йдеться про вельми специфічний комплекс загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів протидії і запобігання політичним злочинам-сепарації, тероризму, злочинам ненависті (hate

crimes), що мають складне культурно-психологічне, політичне підґрунтя детермінації. Цілком зрозуміло, що вказані заходи не можуть здійснюватися хаотично, безсистемно. Будь-яке втручання у тонку неоднорідну й суперечливу матерію соціальної пам'яті (особливо в умовах історичного безпам'ятства), натиснення на «больові точки» суспільного розвитку завжди криє в собі численні криміногенні ризики, що мають властивість трансформуватися в актуальні криміногенні фактори. В умовах же гострої аномії українського суспільства, коли сама мораль стає предметом дискусії (не в останню чергу – внаслідок численних, тривалих й різноспрямованих інформаційних кампаній, в тому числі й тих, що становлять елемент так званої гібридної війни), такі заходи здатні сформувавши додаткові чинники соціальної напруженості, стимуляції станів фрустрації, тривожності. Отже, діяльність комісії правди може бути криміногенною, підживлювати існуючі та продукувати нові детермінанти злочинності, передусім – агресивно-насильницької, політичної.

У зв'язку з цим слід, на нашу думку, виділити декілька умов забезпечення кримінологічної ефективності та, водночас, мінімізації криміногенного потенціалу модельної комісії правди як інституції перехідного правосуддя в Україні.

1. Методологія дослідження «історичної правди» має виходити з нелінійного, релятивного розуміння історії. Неважко помітити, що дослідники діяльності комісії правди, ведучи мову про встановлення історичної правди, та й сама семантика цього словосполучення, претендують не тільки і не стільки на встановлення і опис історичного (хронологічно сформованого) ходу подій, скільки на його пояснення, тобто інтерпретацію. Зайвим буде казати про те, що будь-яка інтерпретація цілком залежить від ціннісних установок суб'єкта її надання (індивідуального, чи групового, за переконанням чи виразника

волі умовного адміністратора) та виявляє риси, передусім, етичного. Як слушно з цього приводу зауважував Л. фон Мізес, якщо для природничих наук межею знання є встановлення кінцевої даності, факту, який не може бути зведений до іншого, то для гуманітарних наук – ціннісні судження суб'єктів діяльності й ідеї, що породжують ці судження [5, с. 275]. До прикладу, вочевидь різними (але не взаємовиключними, а тому – одночасно правдивими) будуть оцінки дій СРСР за пактом Ріббентропа – Молотова: з одного боку – беззаперечний акт агресії щодо Польщі, з іншого ж – захід тимчасового відсунення фактичної межі зіткнення сил нацистської Німеччини та СРСР з певною стратегічною метою. Кожна з цих позицій має власний аксіологічний вимір, що не компліментарна одна одній. Їх «зважування» вимагає врахування чиннику темпоральної десинхронізованості соціального розвитку. Слід визнати, писав А. С. Кончаловський, і сьогодні існують суспільства, які переживають власне Середньовіччя [6, с. 112]. Тому варто бути свідомим того, що оцінка подій минулого характеризується високим ступенем релятивізму, з яким не можна не рахуватися, але яким часто нехтують як у науковій діяльності, так і у правотворчості, що не в останню чергу зумовлено логоцентристською гносеологією.

Корисним в цьому аспекті буде звернутися до висновків М. Мак-Люена, який у своїй відомій праці «Галактика Гутенберга» доводить, що в середовищі західної цивілізації людина оточена абстрактною, суто візуальною технологією, яка задає однорідний час й однорідний континуальний простір, де діють «причини», що мають свої наслідки, де речі рухаються, а події відбуваються в окремих площинах і у певній послідовності. Західна цивілізація спонукає мислити в термінах просторово-часових відношень і механічної казуальності [7, с. 28]. Цивілізаційна диференціа-

ція способу мислення, сприйняття дійсності стала безпосереднім наслідком розвитку книгодрукування й формування так званої літературоцентричної культури. Отримання знань про оточуюче середовище з текстів зумовлює характер сприйняття середовища текстуально – хронотопічно, послідовно; час і простір набувають характер лінійності; світосприйняття й особистість – фрагментуються.

Відтак, і сучасна наука визначена можливостями фонетичного алфавіту. Як слушно з цього приводу стверджує М. Мак-Люен, історична «точка зору» представляє собою замкнену систему, щільно пов'язану з книгодрукуванням; вона розквітає на ґрунті безсвідомих ефектів поширення письма при відсутності культурних сил, здатних їх врівноважувати [7, с. 12]. Відтак, і подання, і сприйняття історії в академічній науці відбувається лінійно з претензійністю на передбачення майбутнього, з виведенням історичних закономірностей. В такому підході, певна річ, є сенс. Він, поперше, – зручний для сприйняття літературоцентричною людиною, а, по-друге, – вмонтований в процес соціального управління, планування. Разом з тим, для встановлення історичної правди – він придатний виключно при встановленні часової послідовності дій певних осіб у минулому, що не несе в собі жодної інформації про дійсний зміст, якість ціннісних суджень соціальних акторів.

Таким чином, говорячи про встановлення історичної правди, слід мати на увазі, що лінійність пізнання криє в собі значний конфліктогенний, криміногенний потенціал. Правда – багатовимірна. Історія – поліваріативна, а не лінійна, хронотопічна послідовність подій, індиферентних людській проекції. Історія – це історії людей. В такому ракурсі аналізу, який методологічно виявляє себе на порубіжжі синергетики, ноосферизму та екзистенціалізму, декартівське *cogito ergo sum* й подальші конотації за кантівською лінією аргументації

реальності мисленнєвих практик, набувають виняткової значущості. Важливо розуміти: система дискурсивних, ціннісних, смислових координат, в якій мислить людина визначає не просто набір значимих для неї фактів з її життя та значимого для неї минулого. Вона – визначає саму особистість. Заперечення ж вказаних складових її установок, диспозицій, навіть якщо говорити про деконструкцію так званих соціальних міфів, – означає деконструкцію й самої особистості, спростування її реальності. В демократичному, ліберальному суспільстві – це утопія, задача, що в принципі реалізована бути не може. Якщо ж така задача ставиться, тобто визначається мета розвінчування міфів російської пропаганди (в тому числі й про причини конфлікту), – це не більш як прояв популізму в державному управлінні.

Розвінчування міфу принципово не може бути зведене тільки до викладення обґрунтування, системи аргументів неправдивості його ідеї, змісту. Проблема полягає в тому, що міфи – не лише неправдиві історії з життя людей; це – форма свідомості, зміна якої вимагає певної еволюції ціннісних настанов, підкріплених відповідним соціальним досвідом. При цьому слід зважати й на те, що міфологічна свідомість – ригідна, а тому будь-які спроби порушити її фундамент обов'язково наражатимуться на супротив. В цьому контексті С. Л. Рубінштейн влучно підмічає (мовою оригіналу): «Мифологическому архаическому сознанию свойственно третировать реальный современный мир как мир, утративший доверие, как мир утомительный и докучливый, враждебный прежде всего тем, что он постоянно и настойчиво требует осмысления. А какой смысл в том, что нельзя понять и осмыслить раз и навсегда?» [8, с. 87].

Перебування ж значної кількості людей на території і АРК, і ОРДЛО під постійним, перманентним, багатоканальним пропагандистським впливом, спрямованим на формуван-

ня й підтримання життєдіяльності соціальних міфів, що мімікують на ґрунті радянських ідеологічних патернів, викликає до життя вельми специфічний, але, тим не менш, реальний вимір соціальних, дискурсивних практик, вимір соціального буття і системи світосприйняття. І не існує швидких нерепресивних технологій його деконструкції. Останнє – є справою тривалою, копіткою, розрахованою на природну зміну поколінь за умов: а) припинення підживлення відтворення таких міфів. Зокрема, – через елімінацію відповідних практик ритуально-символічного значення; б) створення та практичне впровадження у соціальну діяльність (передусім – в інститути соціальної пам'яті) альтернативної, підкріпленої системою потужних наукових аргументів картини минулого, з відповідною проекцією на теперішнє й майбутнє. Важливо забезпечити спадковість та перспективність ідеї розвитку українського народу й державності не як «голою» заперечення на противагу квазінауковим суто дезінтегративним політико-маніпулятивним проектам, але як обґрунтованої концепції самодостатності й внутрішньо самодетермінованої української політичної нації. В цьому, вважаємо, полягає гуманістичний сенс перехідного правосуддя, зорієнтованого на реінтеграцію людського капіталу, а не лише територіальних, політичних атрибутів держави, її суверенітету.

У зв'язку з цим, основною метою діяльності комісії правди в Україні має стати встановлення подій, з описом, максимально індиферентним до будь-яких ціннісних суджень (за виключенням правової аксіології), а надто в суспільно-політичній площині. Тобто, це має бути не аксіологічний, а переважно фактологічний досвід, спрямований на подолання конкуруючої віктимності, стигматизації, визнання жертв конфлікту й примирення.

2. Врахування та мінімізація дії фактору конкурентної віктимності,

що становитиме додатковий чинник загострення суспільної напруженості при виробленні консолідованої позиції щодо минулого. Під конкурентною віктимністю прийнято розуміти загальну тенденцію сторін конфлікту конкурувати із собою за почуття віктимності, жертвовності [9; 10]. Цим же терміном описуються й зусилля членів груп, що беруть участь в насильницьких конфліктах, які спрямовані на виправдання власних жорстоких дій, оскільки їх група (ін-група або ми-група) нібито страждає або постраждала більше в конфлікті, ніж група супротивника (аут-група або вони-група). Такі зусилля лише посилюють ескалацію конфліктів і перешкоджають їх мирному врегулюванню [11, с. 40].

Масові акції протесту, що відбувалися протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр., анексія АРК, а особливо – триваюче збройне протистояння в ОРДЛО пов'язані з масовою жертвовністю. Цей трагічний період новітньої історії нашої держави супроводжується формуванням та активним побутуванням відповідних культурних феноменів. Віддання належної пошесті й поваги до пам'яті про загиблих у конфлікті, а також широке коло його жертв (до якого входять і внутрішньо переміщенні особи, і родичі загиблих, травмованих й інші категорії, які зазнавали матеріальної чи моральної шкоди через конфлікт) спонукає й в подальшому спонукатиме до життя емоційно резонансні (у певному розумінні епічні за своїм характером, а тому міфічні за формою, вплетені у загальний культурний контекст, його динаміку) складові політичної й моральної масової свідомості. Функціонально аналогічні процеси віктимізації відбуваються й з боку тих, хто підтримує ідею й режими фактичного незаконного управління в ОРДЛО. Тому, керуючись викладеними вище методологічними настановами, можливо стверджувати, що комісія правди має забезпечити: а) належну повноту своєї діяльності, що перед-

бачає встановлення фактів порушень й визнання жертв діяльності як незаконних збройних формувань, регулярних збройних сил РФ, так і Збройних сил та Національної гвардії України. Важливою складовою цієї роботи, яка вже здійснюється Центром документування Української Гельсінської спілки з прав людини, слід визнати ведення бази даних воєнних злочинів, жертв конфлікту, а також складання інтерактивних мап пам'яті. Водночас, держава не забезпечує формування і ведення відповідних статистичних масивів, зокрема щодо жертв серед цивільного населення у зоні конфлікту, що варто вважати суттєвим недоліком у підготовці до реалізації перехідного правосуддя в цілому; б) сприяння безпосередньому контакту представників груп конфлікту, спрямованому на їх примирення.

3. Врахування й мінімізація дії факторів відчуженості й стигматизованості населення ОРДЛО, внутрішньо переміщених й деяких інших категорій осіб. Такими факторами є: а) наявність «лінії розмежування», що не лише фізично, а й ментально дезінтегрує населення України; б) спеціальні, відмінні від загальних та в значній мірі дискримінаційні правові процедури призначення соціальних виплат (в тому числі й пенсій) та контролю за їх здійсненням для внутрішньо переміщених осіб, що встановлюються, зокрема, Постановою КМУ «Деякі питання здійс-

нення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» від 08.08.2016 р. № 365; дискримінаційні обмеження у виборчих правах тощо; в) специфічний дискурс – особливі мовленнєві засоби позначення, внутрішньо переміщених осіб, населення ОРДЛО та решти територій України з одного боку, а з іншого – прихильників різних зовнішньополітичних курсів, бачення й оцінки радянського минулого нашої країни.

Підсумовуючи, зазначимо, що діяльність комісії правди і встановлення історичної правди загалом – не суто регіональна проблема; вона – загальнодержавна; збройне протистояння, нехай і ініційоване, підтримуване, здійснюване РФ – лише окремий, найбільш наочний, болісний для всього українського суспільства, але окремий прояв стану його аномії, перманентного, невирішеного від початку проголошення незалежності України морально-політичного конфлікту. Без його принципового вирішення встановлення історичної правди має характер процесу, обмеженого переважно фактологічним, а не аксіологічним досвідом. Актуальними напрямами подальших досліджень слід вважати удосконалення знання про умови кримінологічної ефективності діяльності комісії правди в Україні, її взаємодії з національними та міжнародними судовими органами.

Список використаних джерел

1. *Базове* дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. – К.: «РУМЕС», 2017. – 592 с.
2. *Transitional justice and economic, social and cultural rights*. – New York and Geneva, 2014. – 59 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR-PUB-13-05.pdf> (дата звернення 09.01.2018).
3. *Розбудова* миру та примирення в Україні. Рекомендаційна записка / Protect Cluster. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unhcr.org.ua/attachments/article/244/Peacebuilding%20%20Reconciliation_Guidance%20Note_Final_UA.pdf (дата звернення 16.01.2018).

4. *Hayner P. B. Unspeakable truths: Transitional justice and the challenges of truth commissions. 2-nd ed. / P. B. Hayner. – New York ; London : Routledge, 2011. – 318 p.*
5. *Мизес Л. Теория и история : интерпретация социально-экономической эволюции / Л. Мизес; Пер. с англ. А. В. Куряева. – Москва ; Челябинск : Социум, 2013. – 368 с.*
6. *Кончаловский А. С. На трибуне реакционера / А. С. Кончаловский. – М.: Эксмо, 2007. – 320 с.*
7. *Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Мак-Люэн М.; Пер. с англ. А. Л. Юдина. – К. : Ника-Центр, 2014. – 432 с.*
8. *Рубинштейн Л. С. Причинное время / Л. С. Рубинштейн. – М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2016. – 480 с.*
9. *Noor M. Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model / Noor M., Brown R. J. // British Journal of Social Psychology. – 2008. – Vol. 47, № 3. – P. 481–495.*
10. *Young I. F. Competitive victimhood: A review of the theoretical and empirical literature / Young I. F., Sullivan D. // Current Opinion in Psychology. – 2016. – Vol. 11. – P. 30–34.*
11. *Гарькавец С. А. Проблема конкурентной виктимности и вооружённый конфликт на Юго-Востоке Украины / С.А. Гарькавец // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Психологія. Т. 21. – 2016. – Вип. 2(42). – С. 39–49.*

Орлов Ю. В. Кримінологічні засади встановлення історичної правди як напряду перехідного правосуддя в Україні

Стаття присвячена розробці кримінологічних засад встановлення історичної правди як елементу теоретичної моделі перехідного правосуддя в Україні. Встановлено та надано опис прогнозованим криміногенним ризикам діяльності комісії правди. Запропоновані та обґрунтовані умови забезпечення кримінологічної ефективності їх діяльності.

Ключові слова: перехідне правосуддя, історична правда, комісія правди, криміногенний ризик, кримінологічна ефективність.

Орлов Ю. В. Криминологические основы установления исторической правды как направления переходного правосудия в Украине

Статья посвящена разработке криминологических основ установления исторической правды как элемента теоретической модели переходного правосудия в Украине. Установлено и дано описание прогнозируемым криминогенным рискам деятельности комиссии правды. Предложены и обоснованы условия обеспечения криминологической эффективности их деятельности.

Ключевые слова: переходное правосудия, историческая правда, комиссия правды, криминогенный риск, криминологическая эффективность.

Orlov Y. Criminological bases of ascertaining historical truth as a concept of transitional justice in Ukraine

The article is devoted to elaboration of criminological bases of ascertaining historical truth as a concept of transitional justice in Ukraine. It substantiates that in conditions of

vigorous anomy of Ukrainian society, when morality itself becomes an issue of debate, measures of ascertaining historical truth based on ideological dominance, rigidity are able to form additional factors of social tension, stimulation of frustrative states, anxiety. The article proposes and substantiates conditions of guaranteeing criminological efficiency of the Commission of Truth activity.

Key words: transitional justice, historical truth, the Commission of Truth, criminogenic risk, criminological efficiency.